
Vanja Glišin, Ljubiša Despotović

GEOPOLITICAL ASPECTS OF RUSSIAN SOFT POWER IN THE BALKAN AND IN SERBIA

Abstract

At the beginning of the 21st century, following the processes leading to the establishment of a multipolar world order, any state that aspires to the status of a regional and global power should develop aspects of soft power as one part of smart power, not omitting its hard power and its military and economic segments. Russia, as the largest tellurocratic state in the world, has a vision of building its own capacities on a global level, which is shown by the actualization of the geopolitical concept of neo-Eurasianism. The introductory part of the paper points out the physical-geographical potentials of Russia and its role on the Eurasian continent. In the second part of the paper, starting from the fact that Russia is increasingly active in international relations, the authors analyze the geopolitical significance of the Balkans and Serbia for Moscow, as well as Russian action in this area. In that context, a review and analysis of Serbian-Russian relations in the last two decades are being performed. Finally, the authors analyze the geopolitical aspects of Russian soft power and its reach in the Balkans and Serbia.

Keywords: *Russia, Serbia, Balkan, soft power, hard power, geopolitics*

Никола Младеновић*

Институт за политичке студије, Београд

Душан Достанић**

Институт за политичке студије, Београд

ОДНОС СРПСКИХ ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА ПРЕМА РУСИЈИ ОД XIX ДО XXI ВЕКА***

Сажетак

Чланак анализира везу између идеологија истакнутих странака у Србији и њихове спољнополитичке оријентације. Конкретно, питање које истражује чланак је у каквој су вези идеологије странака у Србији са њиховим односом према Русији? У њему се преиспитује распрострањено мишљење да су партијске идеологије једнозначно повезане са њиховим односом према Русији. Насупрот томе, чланак налази да су странке у Србији формирале однос према Русији условљене конкретним спољнополитичким околностима у којима се Србија налазила. У њему се аутори осврћу на странке из деведнаестовековне Србије, када се вишепартизам зачињао, и на савремене странке из двехиљадитих година, након обнављања вишепартизма. Упркос почетним разликама, позиције странака у Србији су типично еволуирале како би оне избалансирале жељу да сарађују са Русијом, са жељом да имају сарадњу

* Научни сарадник; nikola.mladenovic@ips.ac.rs

** Научни сарадник; dusan.dostanic@ips.ac.rs

*** Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

и са Западом. Највише што се може тврдити јесте да су у различитим моментима странке стављале различите акценте на одређене политике. Добра околност јесте да је сумарно сарадња са Русијом развијенија него у протеклим деценијама.

Кључне речи: *Русија, Србија, политичке странке, идеологије, политичка историја, спољна политика, либерализам, конзервативизам, ЕУ, Косово и Метохија.*

* * *

Овај чланак анализира везу између идеологија истакнутих странака у Србији и њихових спољнополитичких оријентација. Конкретније, у њему се анализира да ли је идеолошка оријентација странака условљавала њихов однос према Русији. У овој анализи чланак разматра неке од најистакнутијих српских странака од XIX до XXI века. У њему се заговара да је однос странака према Русији мање условљен њиховим идеологијама, него конкретним политичким контекстом у коме су одлучивале.

У делу академске и посебно у публицистичкој литератури преовладало је становиште по којем су партијске идеологије у Србији једнозначно повезиване са њиховим односом према Русији (в. Перовић 2006, 18 и даље; Stojanović 2017, 89–90 и даље; Ђорговић 2019). По овом становишту постојала је оштра подела између прозападних странака, које су схваћене као либералне и модерничке, и антизападних странака, које су русофилски оријентисане, традиционалистичке, партијархалне, конзервативне и националистичке. Наиме, према тој интерпретацији, у време формирања првих странака у Србији XIX века, прву тенденцију изражавала је либерална и напредна партија, а другу радикална странка. У то време прозападњаштво се манифестовало као аустрофилија. Међутим, поменута дихотомија је ушанчена и важи до модерних времена, независно од конкретног историјског контекста у којем су странке деловале. У модерно време ова подела је довела до

става о постојању „две Србије“ (види: Чоловић, Мимица 1992).¹ Такође, историчари који су анализирали антируске ставове у Србији поистовећују удаљавање од Русије са аустрофилијом и прозападњаштвом, а ова се даље критикује као негативна појава која је израз недостатка патриотизма (Мировић 2017).

Упркос распрострањености овог становишта, оно наилази на проблеме у продубљеној анализи и разматрању конкретних поступака политичких актера. Наиме, српско ослањање на Русију у спољној политици није нужно изједначено са русофилијом, као што ни мимоилажење интереса две државе у неком моменту није израз принципијелне супротстављености.

Аутори у раду разматрају однос српских странака према Русији од њихових зачетака у другој половини XIX века, до почетка Првог светског рата и, након обнове плурализма у Србији крајем XX века, током двехиљадитих година. Разлога за овакав избор је неколико. Прво, након стварања државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и потоње Југославије, долази до стварања нове страначке поделе. Даље, након победе Болшевика у руској Октобарској револуцији, однос странака у Србији постаје повезан са њиховим односом према комунизму, што чини анализу неподесном. Коначно, након завршетка Другог светског рата и успостављања комунистичке власти, у Југославији је укинута политички плурализам. Стога, у ситуацији када је постојала само једна легална странка, није могуће анализирати идеолошке оријентације различитих страначких актера. Важно је још напоменути да ће чланак због ограничености простора избећи да се упусти у дубље проблематизовање шта конзервативно или либерално идеолошко опредељење српских странака може значити у контексту Србије у XIX, а шта у XXI веку. На пример, упитно је да ли је након обнове вишестраначја у Србији заиста формирана конзервативна странка (Достанић 2015). Уместо тога, аутори ће се ослањати на распрострањена схватања страначких идеологија које већ постоје у науци (в. нпр. Klingemann и др. 2006; Младеновић 2020).

¹ За кратки преглед историје појма „друге Србије“ види (Антонић 2011, 61–74). У истој књизи се наглашава значај Латинке Перовић за конструкцију поделе на „две Србије“ (Антонић 2011, 120–128)

Чланак је организован на следећи начин. Први одељак разматра странке у Србији у њиховим зачецима током XIX века. Након тога уследиће поглавље које се бави странакама у Србији по повратку плурализма са краја XX века и у XXI. Коначно, у закључку ће бити сумирани налази овог рада.

Српске странке XIX века и однос према Русији

Теза о чврстој и једнозначној повезаности између идеолошке оријентације српских политичких партија и њиховог односа према Русији бива доведена у питање већ на примеру Либералне странке и њеног дугогодишњег шефа Јована Ристића. Наиме, либерали су стајали под снажним утицајем словенофилске мисли онако како је она изложена у *Посланици Србима из Москве*, Алексеја С. Хомјакова. Међу првим Србима који су имали прилике да су упознају са текстом *Посланице* био је митрополит Михаило који је био близак либералима и Ристићу лично. Насупрот Русији где су либерали били већином „западњаци“, а славенофили важили за конзервативце, у Србији су либерали – и поред свих значајних разлика између њих и словенофила (Суботић 1992, 142–153) – били најближи словенофиским идејама и њихов утицај на либерале је неспоран. Самим тим, либерали су у спољнополитичкој оријентацији били заговорници ослонца на Русију. За тему овог чланка је од значаја да се *Посланици Србима* поручује да чувају свој идентитет и самосвојоност, односно да се не поводе за страним, пре свега европским утицајима, при чему се тежишна тачка тог идентитета, односно „зеница унутрашњег духовног ока“ види у православној вери, односно у истозначности српства и православља. Према *Посланици*, православље је основа словенског и српског бића (Даничић 1925, 271 и даље). Управо под утицајем *Посланице* инстистирање на очувању традиције и идентитета играло је значајну улогу код српских либерала. Наиме, либерали не само да већ од оснивања траже учвршћивање политичке и економске независности земље, већ истовремено своје либералне захтеве легитимишу позивањем на традицију. Према речима Слободана Јовановића, либерали су се трудили да у српској народној историји пронађу клице западних либералних институција и да

у складу са тим читав демократски покрет прикажу као враћање народа свом изворном карактеру. „Либерализам и демократија морали су узети вид једне словенске старине да би у очима либерала били потпуно оправдани“ (Јовановић 1990а, 42). Другим речима, под словенофилским утицајем либерали нису тежили копирању и имплементацији страних образаца, већ се њихов либерализам базирао на традиционалним институцијама српског друштва попут задруге, мобе, сабора или општинске самоуправе, што посебно долази до изражаја у текстовима Владимира Јовановића или Јована Авакумовића (Јовановић 2011; Авакумовић 1894). Своје залагање за парламентаризам либерали правдају позивањем на српску традицију народне скупштине (Јанковић 1951, 111). Из те визуре не постоји конфликт између српске традиције и либералних вредности, а слободоумље и традиционализам се не искључују. Напротив, тврди се да су либералне вредности укоренење у српској историји, те се либерализам не исказује у супротстављању традицији и њеном потискивању, већ је управно укорененост у традицији и историји народа претпоставка аутентичног српског либерализма. Тако су либерали из српске епске поезије настојали да изведу „читав политички систем“ (Јовановић 1990а, 41). Уколико се српска традиција схвати као у основи либерална тада се и сви нелиберални моменти код Срба виде као плод страних утицаја што се такође јасно опажа у текстовима Владимира Јовановића (Јовановић 2011, 62, 68).

Веза либерала са словенофилским круговима и руском политиком није била само идејна. У свом програму Либерална странка помињала је моћно окриље „северног словенског цара“ и алудирала на пријатељство и помоћ Русије као природног и историјског савезника (Крестић, Љушић 1991, 122, 124). У време Ристићеве либералне владе Србија интензивно сарађује са словенским комитетима који уз помоћ либерала образују сопствену мрежу у Србији. Русија је преко либерала покушавала да се учврсти у Србији, а везе између странке и Русије ишле „углавном преко цркве (...) и преко панславистичких организација (Јанковић 1951, 184–185). У томе је значајну улогу играо митрополит Михаило који не само да је био близак либералима – иако се не може сматрати идеологом странке (Суботић 1992, 153) – него је имао и одличне

контакте са клиром као и политичким писцима у Русији, те је важио за једног од „најзначајнијих српских русофила“ (Ковић 2015, 167–168). То русофилство код митрополита и Ристића није нестало ни након Берлинског конгреса, иако су многи Срби тада били разочарани руском политиком и њиховом подршком Бугарима. Опредељење за Русију код митрополита Михаила није било само ствар политичке процене, већ је имало дубље корене. Наиме, митрополит се плашио да ће ослањање на Беч утицати на брже ширење материјализма и рационализма међу Србима, те је у том смислу на везивање за Русију, у складу са *Посланицом*, гледао као на потенцијалну брану таквим утицајима. Такав став био је сасвим у складу са уверењем либерала да је западна цивилизација „већ почела да се квари“ (Јовановић 1990а, 41). Проруски став странке долази до изражаја и доцније, на пример у брошури *Српска народна мисао и М. Пироћанац*, писаној као одговор Милану Пироћанцу, где се такође истиче потреба српског ослонаца на Русију, док се опасност пре свега види у Немачкој и Аустроугарској (Incognitus 1895). У складу са општим либералним ставом, Русија се у брошури описује као „правна држава“ у којој владају закони и чији су грађани у својим правима заштићени као и грађани западних држава, иако Русија нема конституционални и парламентарни апарат. Такође се подвлачи да у Русији влада слобода истраживања, те да је штампа слободнија него у неким западним државама (Incognitus 1895, 13). Укратко, код либерала су све време присутни проруско држање и либерална убеђења која се изводе из традиције и историје.

Од једног дела групе окупљене око часописа *Видело*, а која је стајала у опозицији према Ристићевој влади настала је Напредна странка, која је своје порекло имала у тзв. младоконзервативној групи. Међутим, група око *Видела* имала је „слободоумнији програм него стара либерална странка“, а један од челних људи, Милан Пироћанац, писао је „како је либерализам либералне странке лажан либерализам, – тобоже подешен према нашим приликама, у ствари лишен свега што чини суштину либерализма“ (Јовановић 1990б, 308; Попов 1997, 45, 69) па је у складу са тим група око *Видела* као свој циљ прокламовала „борбу против псевдо-либерализма“ (Крестић, Љушић 1991, 109). Другим речима, ако је либерализам

Ристићеве странке био „лажни“ либерализам, група око *Видела* сматрала је себе заступником истинског либерализма, с тим што у овом случају тај либерализам не жели да тражи корене у српској историји и традицији. Приврженост либерализму се код напредњака очитовала како у избору имена странке, тако и у истицању „закона, слободе и напретка“ као главних боја у застави странке (Крестић, Љушић 1991, 107). Међутим, уколико је странка и настала као нека врста мешавине либерала и конзервативаца, Напредна странка је временом постајала све конзервативнија, али са израженом либералном компонентом оличеном у залагању за „комплекс грађанских права“ од кога напредњаци никада нису одустали „иако је убрзо нагласак пренет са грађанских права на питања државе, законитости, организације власти и слично“ (Мијатовић, 2017, 10). Померање странке према конзервативизму види се и када се упореди првобитно позивање на „закон, слободу и напредак“ са слоганом обновљене Напредне странке из 1906. године „законитост, ред и рад“. У сваком случају, странка је те године „реорганизована на конзервативној основи“ (Крестић, Љушић, 1991, 344) и њени челни људи се и сами називају конзервативцима, односно јединима који се не одричу конзервативних идеја (Новаковић 2017а, 184).

Иако се управо напредњаци узимају као пример модерниста и према Русији суздржаних западњака, за њихов однос према Русији може се рећи да је био слојевит и компликован. Тако се у једној брошури група око *Видела* позива на Русију за коју кажу да „познати од старине пријатељ и заштитник српски“, оптужујући Јована Ристића да је у својој тврдоглавости и оглушивши се о савете Русије да не предузима рат против Турске пре времена покварио односе са традиционалним савезником, па на крају „цар диже руке од Србије“ (Попов 1997, 83, 85). Међутим, извесно је да се такви тонови не могу схватати као израз начелне наклоности према Русији. Напротив, Милан Пироћанац зазире од савеза са Русијом, али и од савеза са Аустријом, плашећи се да би Србија могла упасти у вазални положај (Пироћанац 1895, 22). Уместо наслањања на Аустроугарску или Русију Пироћанац се залаже за „заједничку радњу балканских народа“ и њихов споразум „који би „затворио нешто јаче врата и утицајима Русије и Аустрије у

овим крајевима“ (Пироћанац 2019, 92). Укратко, напредњаци се плаше руске доминације и инструментализације.² У једнакој мери се одбацују у панславистичке идеје. Тако се у једној брошури каже да је словенство појам без политичког значаја, јер не постоји ни словенски народ ни словенска држава (*Поглед на политику Србије после Берлинског уговора 1887*, 62) при чему се изражава сумња да су словенско уједињење и панславизам изговор за русификацију свих словенских народа (*Поглед 1887*, 66–67). Исти страх да би Срби пред руским притиском могли изгубити своју националну индивидуалност осећа се и код Пироћанца. Тако напредњаци уместо словенства истичу српство инсистирајући да је Србија сама извојевала своју слободу, те да никоме ништа не дугује, па ни Русији, што је у супротности са либералним наглашавањем руског пријатељства и покровитељског држања Русије према Србији. На једном месту се чак тврди: „У Србији је свесловенство јерес, а свесрпство вера (*Поглед 1887*, 74). Овај напредњачки став према Русији није само производ страха од руске доминације већ је добрим делом и резултат разочарења Србије исходом Санстефанског мира. Краљ Милан и напредњаци се осећају напуштенима од Русије за рачун Бугарске. Из исхода Санстефанског мира они изводе закључак да Србија не може остварити своје интересе уз помоћ Русије, те да се савезници у ослобођењу и уједињењу Срба морају тражити на другој страни, односно уз невољно ослањање на Беч, које се у једној брошури правда реалполитички, не као „пријатељство према Аустро-Угарској, ни за љубав њену“, већ као „здрavo разликовање онога, што је корисно и могуће, од онога што је штетно и неостварљиво“ (*Поглед 1887*, 37–38). На сличан реалполитички начин аргументује и Пироћанац када каже да се Србија налази „између завојевачких тежња Русије које се остварују преко Бугарске, и тежња Аустро-Угарске, која би мислила да Турску замени“ те према томе „Србија не може наћи у данашњој ситуацији искреног и озбиљног наслона, ни код Русије ни код Аустро-Угарске.“ Штавише, „догод Русија

2 Да та стрепња није била сасвим без основа потврђују изјаве појединих руских заступника пансловенске идеје. „На московском Словенском конгресу (1867), професор В. И. Ламански предлагао је да се руски користи као заједнички словенски језик, док је М. Н. Кратов тражио од Русије да уједини Словене као што је Пруска уједињавала Немце“ (MacKenzie 1967, 10). Том предлогу се противио тада бечки студент, Владан Ђорђевић, док београдски *Видов Дан* панславистичке циљеве конгреса одбацио као апсурдне (MacKenzie 1967, 10–11).

не напусти идеју велике Бугарске, а на штету српских интереса ... Србија се нема ни чему надати добром од политике коју Русија води на Балканском полуострву (Пироћанац 1896, 39). Да је напредњачко одвајање од Русије и приближавање Западу било „политичка нужда“, зато што је Русија у време Санстефанског мира и Берлинског конгреса показала да су јој бугарски интереси пречи од српских каже и Слободан Јовановић. „Напредњацима се чинило да би Србија била осуђена на вечиту примитивност, ако се не би ослободила руског утицаја“ (Јовановић 1990в, 492). И три деценије након Санстефанског мира напредњаци су истицали да руској политици не иде у рачун стварање Велике Србије (Јовановић 1909, 81). Штавише, поједини напредњаци попут Јована Б. Јовановића су из те перспективе правдали не само опрезну политику према Русији, већ и Тајну конвенцију, сматрајући је за политичку нужност датог тренутка, али нужност која, по његовим речима, није била „ни тако страшна ни тако штетна по Србију“ (Јовановић 1909, 82).³ Слично ранијим напредњацима и Јовановић овакав став покушава да заснује на реалполитичким разлозима, закључујући да је у српском интересу ослобођење од русофилства као и идеја о „словенској солидарности“ које и нису друго до „прикривено русофилство“ (Јовановић 1909, 84). Због таквог става према Аустроугарској су либерали, а доцније и радикали напредњацима одрицали патриотизам. Исти отклон од Русије осећа се и после аустроугарске анексије Босне и Херцеговине, када се поново подвлачи да су руско пријатељство према Србији и словенска солидарност заблуде (Недељни преглед 1909, 408). Напредњаци нису негирали крвне, језичке и верске споне између Срба и Руса, али су настојали да праве разлику између руског народа и руске дипломатије (Недељни преглед 1909, 409). Наиме, према њима је руска дипломатија била спрема да ради сопствених интереса чини Аустрији уступке на рачун Србије (Новаковић 2017б: 218). Ипак, и поред изражене скепсе према Русима тешко да се може говорити о напредњачкој русофобији.⁴ Чак ни Милан

3 Неки међу напредњацима били су другачијег мишљења о конвенцији за коју је, према Стојану Протићу, Пироћанац казао „да би Србија њом дошла према Аустро-Угарској у положај у коме се налази Тунис према Француској“ (Протић 1909, 5).

4 То, наравно, не значи да у Напредној страни није било људи попут Чедомиља Мијатовића који су гајили предрасуде прам Русији. Код Пироћанца се повремено срећу слични тонови (Пироћанац 2019).

Пироћанац није био аустрофил нити је мрзео Русију (Рајић 2004, XII–XIII). Штавише, после обнове странке 1906. године напредњаци са Стојаном Новаковићем⁵ на челу и под његовим утицајем постепено мењају спољнополитички курс, и пред агресивном политиком Аустроугарске окрећући се све више Русији. Део напредњака сматрао је тиме странка „напустила начело реалне политике и начело политике чисто српских националних интереса, усвајајући потпуно радикалску догму о русофилству и словенској политици“ (Перић 1914, 22). За нашу тему интересантна је полемика која се тим поводом развила у штампи. Док је Живојин Перић тврдио да је Напредна странка водила политику оријентације према Аустроугарској, те да је то политика Милана Пироћанца и Милутина Гарашанина, друга страна је тврдила не само да то није тачно, него да напредњаци, полазећи за Илијом Гарашанином, нису били „ни русофили, ни аустрофили него само Срби“, те да су ка циљу ослобођења и уједињења Срба ишли „у разна времена разним путевима“ (Правда 1911, 1). При томе, се и та струја једнако позивала на Пироћанца и Гарашанина. Група напредњака окупљена око Перића и Јована Б. Јовановића је после иступања из напредне формирала конзервативну странку која је заступала идеју стварања српско-аустро-угарске федерације (Перић 2017; Perić 1918). Тиме се та група декларисала као једина аустрофилска странка међу русофилским странкама у Србији (Nikolajewitsch 1914). Упркос изјавама Живојина Перића да су циљеви конзервативаца у погледу територијалног проширења и уједињења српства исти као и циљеви радикала, те да разлике постоје једино у методама помоћу којих се ти циљеви могу постићи, група није имала већег утицаја. У сваком случају, ни у развоју Напредне странке не долази до изражаја веза између идеолошког опредељења и односа према Русији.

Иако би се на основу тезе коју износе Перовић и Стојановић могло закључити да је између радикала и напредњака увек постојао непремостив јаз, те две групе су сарађивале против Ристићеве владе, па чак и у почетку рада Пироћанчеве владе (Николајевић 1938, 5), да би расцеп и оштра борба међу њима дошли нешто касније. Ипак, у идејном смислу, корене

5 Код Новаковића је спољнополитичка оријентација према Русији старија. „То се код њега провлачило још од осамдесетих година XIX века када је успех у остваривању ондашњих националних задатака везивао за подршку Русије“ (Војводић 2012, 137).

Радикалне странке треба тражити у групи Светозара Марковића и Адама Богосављевића, која је била блиска учењу руских социјалиста Чернишевског и Писарева. Због идејних и личних веза са руским револуционарима корени радикала су дубоко на левици. Ипак, ни утицај руских револуционара на Марковића не подразумева аутоматски да је у питању некаква русофилска група, будући да је и сам револуционарни покрет у Русији био под утицајем западних идеја (Јовановић 1990б, 312). Штавише, док су либерали за мерило вредности прогласили „народну историју и народне идеале“, покрет Светозара Марковића је за мерило вредности прогласио „лични разум ослобођен од свих националних предрасуда“ (Јовановић 1990а, 42). Није, дакле, реч о традиционалистичкој, па ни о националистичкој групи, већ о некој мешавини рационализма, позитивизма, натурализма и материјализма. Ипак, као и у случају напредњака и овде је видљив идејни развој. Наиме, радикали су се постепено одвајали од утопистичко-социјалистичких корена. Тај период завршен је до 1872, дакле пре званичног основања странке, од када се она све више приближава либералним начелима (Ковић 2015, 186). Не чуди стога што су друге социјалистичке фракције радикале оптуживале за издају Марковићевог учења (Јанковић 1951, 227, 242–246). Изгледа да сукоб између либерала и радикала никада није представљао сукоб између потпуно непомирљивих концепција, већ да је по среди пре био „расцеп унутар либералног тора, између либералне деснице и левице“ (Ковић 2015, 176). Ову блискост либерала и радикала приметио је и Слободан Јовановић сматрајући да је код радикала временом дошло до претапања у либерализам, односно надовезивања на радњу оне исте либералне странке од 1858. (Јовановић 1990г, 141). У том смислу, појава Радикалне странке се не може тумачити као некаква српска посебност, или руско-народњачка аномалија, па се тиме ни Србија не може сматрати „претходницом популизма“ (Stojanović 2017, 7). Посматрано у ширем, европском контексту изгледа да су „народњачки, социјалистички корени српског радикализма само локална варијанта веза радикализма са социјализмом“ које су постојале „свуда где се радикализам појавио“ (Ковић 2015, 179).

У опозицији према краљу Милану и напредњацима радикали су, као и либерали, тражили ослонац у Русији, верујући да је Аустроугарска највећа претња српској независности. „Никола Пашић је, постепено, нарочито у годинама политичке емиграције у Русији, после Тимочке буне (1883–1889), успео да стекне подршку словенофила, а затим и званичне Русије“ (Ковић, 2015, 180). Заједно са Пашићем је једно време у Русији као емигрант био и митрополит Михаило који је несумњиво утицао на Пашића и који је са словенофилима радио на плановима за рушење краља Милана. О овој интересној вези између Русије и Радикалне странке писали су и оновремени противници радикала несклони Русији (Јовановић 1909, 83). Ни у овом случају не може бити говора о некаквој чврстој вези између идеолошке оријентације и опредељења за или против Русије.

Идеологије савремених српских странака и њихов однос према Русији

Након Милошевићевог силаска са власти 2000. године, те устоличења коалиције Демократске опозиције Србије (ДОС), новоформиране власти су иницијално занемаривале значај сарадње са Русијом, која се готово и није помињала у најважнијим политичким наступима. Председник Демократске странке (ДС) и новоформиране Владе РС Зоран Ђинђић имао је намеру да се фокусира на циљ приступања државе ЕУ (Ђинђић 2001). Тадашњи Ђинђићев експозе је открио намеру да се институције тадашње државе приближе начину функционисања онима у европским државама. Он је такође замишљао економске реформе које би биле по умерено либералном обрасцу, а укључивале би приватизацију, смањење пореских намета, али и улагања у инфраструктуру која би спроводила држава (Ђинђић 2001). Зоран Живковић, Ђинђићев наследник на месту председника владе по његовом убиству, заговарао је још израженију прозападну политику. Он је прижељкивао приватизацију, либералне економске реформе које би водиле стварању „здраве“ и „ефикасне“ привреде (Живковић 2003). Додатни израз занемаривања улоге Русије

било је и прижељкивање убрзања интеграције земље у све Западне интеграције, као што је ЕУ и Партнерство за мир.

Демократска странка Србије (ДСС) је још једна од најутицајнијих странака које су обликовале политику Србије након Милошевића. Њен лидер Војислав Коштуница такође је био фокусиран на питање интеграције Србије у Европу, јер „Србија не може“ без ње (Коштуница 2000а). Ово је постало нарочито евидентно по његовом доласку на место председника владе 2004. године, када се у свом инаугуралном говору залагао за „појачану проевропску политику“, која би у дужем року обележавала политике Србије (Коштуница 2004). Он је сугерисао да Србија треба да прилагоди своје институције онима које су постојале у европским државама у низу области. Такође, на економском плану требало је споровести реформе у либералном духу, које би укључивале реструктурирање, смањење пореза, приватизације и поправљање услова за пословање.

Ипак, Коштуница је више од Ђинђића критиковао Запад у погледу његовог односа према косовско-метохијском (даље скр. Косово) питању (Науг 2011, 332; Младеновић 2019). Он је тражио доследну примену Резолуције 1244 Савета безбедности УН из 1999. године, по којој је Косово требало да има суштинску аутономију у оквиру тадашње Југославије, те по Резолуцији предвиђени повратак српских санга на ту територију (UNSC 1999). У овом светлу је изненађујући изостанак јасније афирмисане сарадње са Русијом, будући да је управо она стални члан Савета безбедности од којег је Коштуница намеравао да тражи примену поменуте Резолуције (Коштуница 2000б).

Странке у Србији су, ипак, мењале свој однос према Русији и Западу како је растао међународни значај косовског питања. Етнички мотивисано насиље и погром на Косову из 2004. године нарочито су скренули пажњу међународне заједнице на проблем статуса ове територије (Ker-Lindsey 2009). Оно што је уследило био је почетак решавања статуса Косова, на основу извештаја Специјалног изасланика Генералног секретара УН Каја Ајдеа (Kai Eide), упркос низу проблема у испуњавању стандарда демократских институција,

владавине права и мултиетничности (Security Council 2005). Након тога, уследило је посредничка мисија Специјалног изасланика УН Мартија Ахтисарија (Martti Ahtisaari) која је завршена његовим предлогом решења косовског питања. Овај предлог није експлицирао независност територије, али је фактички утирао пут управо таквом исходу у виду надзиране форме независности (Security Council 2007). Ахтисаријев план су подржале САД и ЕУ, али је наиша на противљење Русије у Савету безбедности, јер није уважавао интересе Срба.

Пошто су најугицајније земље Западног света са протоком времена биле у растућој мери наклоњене, прво убрзаном покретању статусног питања за Косово, а затим и његовој фактичкој независности, то су странке у Србији постајале критичне према оваквом политичком курсу. Коштуничин ДСС је током 2006. године нарочито био критичан према Западној политици ограничавања рокова за косовско статусно питање. Он се, са друге стране, састао са руским председником Путином у јуну 2006. године на међународном економском форуму у Санкт Петербургу, када се расправљало о економским темама и Косову. Коштуница је хвалио Русију због става да се преговори о Косову наставе, што нису подржавале друге чланице Савета безбедности (Коштуница 2007). По њему, управо је Русија спречила понижавање Србије у Савету безбедности називајући је „чврстим и верним савезником Србије“.

Борис Тадић, који је прво неформално, а онда и формално предводио ДС од 2004. године, такође је почео да у растућој мери уважава значај сарадње са Русијом. Тако је крајем 2005. године гостовао у Москви, када је покушавао да обезбеди подршку Русије у решавању косовског проблема. Тадић је након сусрета са Владимиром Путином тврдио да ће Русија подржати српску страну у току решавања питања статуса Косова (Глас Јавности 2005б). Дакле, Србија је коначно почела да уважава значај сарадње са Русијом, макар да би очекивала подршку у Савету безбедности УН (в. Глас Јавности 2005а). У годинама које су уследиле, контакти на високом новоу између представника Србије и Русије су постали чешћи и проширили се њихов тематски оквир. На пример, Вук Јеремић, министар иностраних послова Србије, у јуну 2007. године се састао са руским министром Сергејем Лавровим (*Сергей Лавров*), када

је договорено да се Ахтисаријев план за Косово не примењује по аутоматизму у случају неуспеха статусних преговора, што је било по укусу заговорника независности Косова (Глас Јавности 2007). Истог месеца Јеремић је тврдио да би у случају признања независности Косова Србија преиспитала однос према Западу и ЕУ (Дедеић 2007). Коначно, министри Јеремић и Лавров су 2008. године у Москви критиковали једнострано проглашење независности Косова и његово последично признање од стране великог броја држава непосредно након што се догодило.

Извесност једностраног проглашења независности Косова, те његово прихватање од дела, додатно је упутило политичке актере у Србији на сарадњу са Русијом. Тако је Коштуница као позитиван пример односа према косовском питању истицао држање Русије, која је принципијелно била за решавање овог питања у складу са међународним правом, за разлику од многих европских држава (Данас 2007). Такође, дошло је и до промене у реторици ДС–а, који се претходно залагао за убразње процеса приступања ЕУ. Тако је Тадић прижељкивао више избалансиран однос према ЕУ, која је и даље представљала циљ интеграције Србије, и Русије, са којом је сарадња била у националном интересу (Гујаничић 2009). Министар Јеремић је наставио да има консултације са руским колегама у вези са Косовом, укључујући у фебруару 2009. и новембру 2010. године.

Нови аспект сарадње Србије са Русијом отворен је 2008. године, када је потписан енергетски споразум две државе који је предвиђао продају већинског дела Нафтне индустрије Србије руском Гаспромнефту и договор о изградњи гасовода кроз Србију. Свечано потписивање догодило се у Москви, у присуству председника држава и влада две земље. Колики значај су овом догађају придавали страначки актери у Србији показује и чињеница да председник владе Коштуница није жело да буде изостављен из свечане церемоније, иако је протокол предвиђао присуство само председника држава, а не и влада. Продубљивање сарадње две државе се наставило, те је 2009. године потписан споразум о режиму безвизног путовања за њихове грађане. Даље, у октобру исте године догодила се посета руског председника Дмитрија Медведева Београду, када је потписан низ споразума о сарадњи у више области, као и руски зајам (RTV 2009).

Српска радикална странка (СРС) је била на власти у периоду 1998–2000. година, али је пре и након тога била једна од најутицајнијих, па и појединачно најјачих странака у опозицији. Она је програмски десно оријентисана по државним и националним питањима, али је афирмисала либерално схваћена лична и економска права (нпр. Велика Србија 1996). Тако је СРС заступао неприкосновеност личних слобода, тражио гаранцију права својине по либералном моделу, заговарао идеју да тржиште треба да буде основ друштвене расподеле, заговарао приватизацију која би повећавала ефикасност, а протвио се државном интервенционизму и колективној својини. Са друге стране, СРС је пропагирао уједињење територија насељених Србима, изражавао поштовање према Српској православној цркви, тражио неговање националне традиције и свести, те био критичан према комунистичком наслеђу у Југославији.

СРС је себе видео као „отворено русофилску“ странку (Велика Србија 1997). По њему, Србија би имала користи да развије што је могуће ближу сарадњу са „братском“ Русијом у низу области, које би укључивале чланство у Заједници независних држава и бесцарински савез. Са друге стране, СРС је у Западу видео „традиционалне српске непријатеље“ који су помагали сепаратизам у бившој СФРЈ (Велика Србија 1996). За Србију би било најбоље да се супротстави утицају Запада. На пример, САД са својим „сателитима“ се понаша „агресивно“, „себично“ и жели да „доминира“ (Шешел 2002). Ако би њихове „слуге“ дошле на власт у Србији, она би постала „вазална земља“, а била би уништена и њена економија и традиција (Велика Србија 2002).

У одсуству председника странке Војислава Шешелја због хашког процеса, СРС није мењао свој однос према Русији. Међутим, странка је настојала да умери своју политику према Западу, што се огледало у спремности да прихвати циљ приступања ЕУ. Ипак, СРС је био резервисан према очекивањима ЕУ у процесу интеграције, а нарочито у вези са косовским и хашким условљавањем Србије. Разлике које су постојале унутар ове странке између Шешелја и остатка страначког врха предвођеног Томиславом Николићем кулминирале су 2008. године, у вези са прихватањем Споразума о стабилизацији и прикључењу ЕУ. Ово је водило настанку

нове, Српске напредне странке (СНС). Николић је испрва формирао посебан посланички клуб у Народној скупштини РС у 2008. години, да би у октобру исте године званично формирао СНС, заједно са великим делом руководства старе партије.

СНС је по визији руководства требало да игра улогу моста између ЕУ и Русије (Глас Јавности 2008). Стога је она док је била у опозицији до 2012. године у више наврата сугерисала да би подржала активности државе Србије које су усмерене ка унапређивању односа са Русијом. На пример, председник СНС–а Николић је тврдио да би у Народној скупштини подржао законе који се тичу сарадње са Русијом (РТС 2008). Штавише, СНС је био спреман да подржи евентуалну мањинску владу коју би водио владајући ДС, ако је то потребно да би споразуми са Русијом били потписани (Вести 2008).

Када је реч о идеолошкој оријентацији, СНС има умерено либералне економске идеје, али и визију социјалних функција државе. Идеје везане за економију су заузимале почетни део програма ове странке, што сугерише њихову важност за СНС (СНС 2011). Тако је странка заговарала јефтинију и ефикаснију државу, укидање сувишних прописа, тржишно оријентисану привреду и поштовање владавине права. Са друге стране, држава би ипак требало да обезбеђује прерасподелу прихода, да се стара о социјалној заштити, заштити природне средине и да интервенише у областима у којима је тржиште неефикасно. Треба још поменути да је у многим новијим радовима ова странка виђена као популистичка (Bieber 2020; Castaldo 2020; Rueda 2020; Zulianello 2020), што доводи у питање колико је странка заиста привржена идејама које декларише у програмским актима.

Након доласка на власт 2012. године у коалицији са Социјалистичком партијом Србије (СПС), СНС је имао променљиве спољнополитичке приоритете, када је реч о односу према Русији и Западу. Иницијално је ова коалициона влада била оријентисана на испуњавање очекивања ЕУ у процесу интеграције. Ово је било видљиво у спремности да започне преговоре између Београда и Приштине, убрзо по формирању. Ови преговори су довели до прихватања Бриселског споразума

у априлу 2013. године⁶. Бриселски споразум је постигнут тек када је ЕУ својом политиком условљавања кандидата у процесу приступања фактички онемогућила даљу интеграцију Србије без унапређивања односа на релацији Београд–Приштина (Младеновић 2021). Стога је и његово прихватање у Београду израз наклоности ка ЕУ интеграцији.

Међутим, након Бриселског споразума владајућа коалиција СНС–СПС је значајно више афирмисала значај сарадње државе са Русијом, а показала је видно удаљавање од ЕУ и Запада. Значај сарадње са Русијом је показан већ у мају 2013. године, када је пријатељство две државе формализовано Декларацијом о стратешком пријатељству коју су потписали њихови председници. Оно је требало да се односи на низ области које су обухватале економију, безбедност и науку. У новембру исте године министри одбране Србије и Русије су потписали споразум о сарадњи у области одбране. Руски председник Путин је 2014. године посетио Београд уочи годишњице његовог ослобођења, што је имало висок одјек у јавности. У годинама које су уследиле Србија је одржавала војне вежбе са Русијом (од које је набавила и МИГ авионе), али и са НАТО земљама. Напослетку, вредно помена је и да је 2021. године ступио на снагу споразум о слободној трговини између Србије и Евроазијске економске уније. Овај споразум је негативно примљен у ЕУ, а од Србије се очекивало да би поменути евроазијску унију напустила приликом приступања ЕУ (Урошевић и Ђурђевић 2021). Израз удаљавања од ЕУ је и опаска Европске комисије да Србија треба јасније да покаже да жели да постане члан ЕУ, као и да ово показује у јавности и кроз систем образовања (European Commission 2019). Штавише, неки министри у српским владама су отворено преиспитивали циљ приступања ЕУ (Мајсторовић 2019).

Социјалистичка партија Србије (СПС) је по промени власти 2000. године остала утицајна и била је део неколико владајућих коалиција. Странка је давала подршку првој Коштуничиној влади, а била је и део коалиције предвођене ДС–ом након 2008. године. СПС је изразито афирмисао значај

6 Иако је Бриселски споразум уобичајени назив, формалније реч је о Првом споразуму о принципима нормализације односа ("First Agreement of Principles Governing the Normalization of Relations") (в. The Government of the Republic of Serbia 2013).

сарадње Србије са Русијом. Председник СПС–а Ивица Дачић је тако тврдио да „Русија је наш [Србије] највећи пријатељ“ (Станојевић 2013). По Дачићу, Србија са Европом имала много неспоразума, алудирајући на време распада бивше СФРЈ, што је укључивало санкције Запада и бомбардовање, за разлику од Русије (Чекеревац, 2013). Са друге стране, Русија је пружала Србији апсолутну подршку (Станојевић 2013). Сумарно, ова странка је изразито афирмисала користи од стратешког партнерства са Русијом.

Са друге стране, СПС је био изразити критичар облика западних интеграција: НАТО је одговоран за неправедну агресију на Југославију и представља реликт из прошлости, док се ЕУ понашала лицемерно према Југославији, јер није у пракси била доследна принципима иза којих је декларативно стајала. СПС је формално подржавао циљ приступања државе ЕУ. Међутим, он је изразито критиковао оно што је називао инфериорношћу Србије према Западу, његовим двоструким стандардима у односу према Србији, као и то што Запад подржава невладине организације у Србији ради „испирања мозгова“ (СПС 2007). Између осталог, СПС је био критичар Хашког суда, који је фактички био услов за ЕУ интеграцију Србије, јер није спроводио правду. Треба поменути и да је СПС након укључивања у коалицију са ДС–ом у великој мери ублажио оштру реторику према Западу у настојању да постане социјалдемократска страна европског типа (в. СПС 2010). Ипак, СПС је након формирања коалиционе владе са ДС–ом осетно ублажио оштру реторику према Западу и настојао је да се претвори у социјалдемократску странку по узору на европске (в. СПС 2010).

Идеолошки, СПС је била странка изразито леве оријентације (упор. СПС 2000; 2007). Тако је странка имала негативан однос према друштвеним неједнакостима, неолибералној политици, те неконтролисаној приватизацији. СПС је заговарао интервенционизам државе којим би се исправиле последице тржишне привреде, прављење стратегија развоја, равномернију расподелу прихода и бесплатне услуге у државном сектору.

Закључак

Из онога што је написано у раду следи да је теза о постојању две супротстављене тенденције у српском друштву током последња два столећа, од којих је једна либерална, модерничка и окренута Западу, док је друга традиционалистичка, конзервативна, националистичка и окренута Русији сувише груба и једноставна. Она се доводи у питање ближим погледом на српске странке током XIX века. Већ Либерална странка се не уклапа у предложени оквир самим тим што је њен либерализам био са једне стране фундиран на српској историји и традицији, док је са друге стране та странка водила политику ослањања на Русију. Такође, и однос Напредне странке према Русији је сувише компликован и вишеслојан да би се могао свести на једноставну формулу о западњачкој аустрофилији и супротстављању руском утицају. Поред тога, конзервативизам Напредне странке додатно обесмишљава тезу. Управо је изразито конзервативно крило странке најдуже инсистирало на дистанци према Русији и то уз отворено залагање за стварање Велике Србије. На крају крајева, чак и Радикална странка искаче из понуђеног оквира, тако да је врло тешко пронаћи представнике обе поменуте тенденције.

Понуђена теза не само што не важи за период XIX века, него се не може пресликати на период после обнове вишестраначја у Србији. Наиме, политички странке у XXI веку јесу мењале ставове према Русији, али те промене нису биле условљене идеолошком оријентацијом, него је до промена долазило услед спољнополитичких околности у којима се Србија налазила. У погледу економских вредности већина најутицајнијих странка (ДС, ДСС, СНС и СРС) делила је умерену протржишну оријентацију, избалансирану различитим идејама о државним интервенцијама ради подстицања привреде и умањивања социјалних разлика. Једини изузетак у том смислу би представљао СПС. Од тих странка ДС и ДСС иницијално нису много пажње поклањали односу према Русији, будући да је у првом плану стајало приближавање Западу преко прикључења Србије ЕУ. Од осталих странака СРС се залагала за оријентацију према Русији и то упркос

свом економском либерализму. Исту проруску оријентацију је од радикала наследила СНС.

У мери у којој је расло мимоилажење Србије са очекивањима Запада, пре свега по питању Косова и Метохије, као и по питању сарадње са Хашким судом српске странке су више пажње посвећивале односу са Русијом. Србија је у Русији тражила савезника у процесу решавања питања статуса Косова и у Савету безбедности УН, што је било праћено проширењем економске сарадње у низу области, а првенствено на пољу енергетике и економије. У том контексту и сусрети на највишем нивоу представника Србије и Русије све више добијају на значају.

Након формирања коалиције СНС и СПС нова власт је водила изразито прозападну политику која се манифестовала настојањем Београда да се унапреде односи са Приштином, односно закључењем Бриселског споразума. Међутим, у каснијем периоду долази до промене фокуса, односно до вредносног удаљавања од ЕУ уз јавно залагање за ближу сарадњу са Русијом. У сваком случају, иако су СРС и СПС странке које често показују симпатије према Русији, оне су такође настојале да прагматично ублаже проруску оријентацију, те да је уравнотеже истовременим унапређењем односа са Западом. СПС је такву политику водио још од времена када су са ДС чинили владајући коалицију, док је СРС била принуђена да коригује своју политику у немогућности да се нађе на власти.

На концу, однос српских странка према Русији ни након обнове вишестраначја није одређен њиховом идеолошком оријентацијом. Однос према Русији био је у свим периодима избалансиран намерама да постоји сарадња са Западом. Највише се може говорити о различитим акцентима у различитим тренуцима, да би у садашњем тренутку сарадња са Русијом била развијенија него у протеклим деценијама. Другим речима, нема чврстих доказа којима би се могла поткрепити теза о борби између традиционалистичке проруске и модернистичке, прозападне тенденције као константе у српском друштву током последња два века.

Литература

- Bieber, Florian. 2020. *The rise of authoritarianism in the Western Balkans*. Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Castaldo, Antonino. 2020. "Back to competitive authoritarianism? Democratic backsliding in Vučić's Serbia." *Europe-Asia Studies* 72(10): 1617–38.
- European Commission. 2019. "Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions", SWD/2019/219 final. Brussels. Last accessed 10 November 2021. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=SWD:2019:219:FIN>.
- Haug, Hilde Katrine. 2011. Kosovo in Serbian Politics since Milošević. In *Civic and Uncivic Values: Serbia in Post-Milošević Era*, eds. Ola Listhaug, Sabrina P. Ramet, and Dragana Dulić, 329–68. Budapest: CEU Press.
- Incognitus. 1895. *Српска народна мисао и М. Пуроћанац*. Београд.
- Ker-Lindsay, James. 2009. "From Autonomy to Independence: The Evolution of International Thinking on Kosovo, 1998–2005." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 11(2): 141–56.
- Klingemann, Hans-Diter, Andrea Volkens, Judith Bara, Ian Budge i Michael McDonald. 2006. *Mapping Policy Preferences II: Estimates for Parties, Electors, and Governments in Eastern Europe, European Union and OECD 1990–2003*. New York: Oxford University Press.
- MacKenzie, David. 1967. *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875–1878*. New York: Cornell University Press.
- Majstorović, Srđan. 2019. "Serbia Needs to Rethink, Reset and Restart its EU Accession Agenda." *European Western Balkans*, June 3. Last accessed 10 November 2021. <https://europeanwesternbalkans.com/2019/06/03/serbia-needs-rethink-reset-restart-eu-accession-agenda/>.

Mladenović, Nikola. 2021. “The 2013 Brussels Agreement and the Political Discourse of the Serbian Leadership: Pro-EU Adaptation with Anti-EU Rhetoric.” *Europe-Asia Studies*. Published online: 26 Jul 2021. <https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1951670>.

Nikolajewitsch, Boža. 1914. Serbien und Österreich-Ungarn. *Die Wage*, No. 6. 131–134.

Peric, Zivojin. 1918. Die auswärtige Politik der serbischen konservative Partei. *Neue Zürcher Zeitung*. 25. Juli 1918.

Rueda, Daniel. 2020. “Is Populism a Political Strategy? A Critique of an Enduring Approach.” *Political Studies*. Published online: 19 November 2020. <https://doi.org/10.1177/0032321720962355>.

Security Council. 2005. Letter dated 7 October 2005 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council, S/2005/635. Last accessed 10 November 2021. <https://www.securitycouncilreport.org/un-documents/document/kos-s2005-635.php>.

Security Council. 2007. Letter dated 26 March 2007 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council, S/2007/168/Add.1. Last accessed 10 November 2021. <https://digitallibrary.un.org/record/595359?ln=en>.

Stojanović, Dubravka 2017. *Populism the Serbian Way*. Beograd: Pešćanik.

The Government of the Republic of Serbia. 2013. “Brussels Agreement: First Agreement of Principles Governing the Normalization of Relations.” Last accessed 10 November 2021. <https://www.srbija.gov.rs/cinjenice/en/120394>, accessed 22 March 2020.

UNSC. 1999. “Resolution 1244,” S/RES/1244. Last accessed 10 November 2021. https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/old_dnn/Res1244ENG.pdf.

Zulianello, Mattia. 2020. “Varieties of Populist Parties and Party Systems in Europe: From State-of-the-Art to the Application of a Novel Classification Scheme to 66 Parties in 33 Countries.” *Government and Opposition* 55(2): 327–47.

Авакумовић, Јован. 1894. *Стара српска порота поређена са енглеском поротом*. Београд: Српска краљевска академија.

Антонић, Слободан 2011. *Вишијевска Србија*, Београд: Чигоја штампа.

Велика Србија. 1996. Програм Српске радикалне странке. Април 1996. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/lat/izdavastvo/casopis-velika-srbija/>.

Велика Србија. 1997. Шешељу НАТО не треба. Јул 1997. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/izdavastvo/casopis-velika-srbija/>.

Велика Србија. 2002. Проглас Српске радикалне странке бирачима републике Србије. Новембар 2002. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/lat/izdavastvo/casopis-velika-srbija/>.

Вести. 2008. Николић: Нисам цокер ДС. 16 децембар 2008. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.vesti.rs/Boris-Tadi%C4%87/Nikolic-Nisam-dzoker-DS.html>.

Војводић, Михаило. 2012. *Стојан Новаковић*. Београд: Српска књижевна задруга.

Глас Јавности. 2005а. Тадић: Космет није предмет за продају. 18. новембар 2005. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2005/11/18/srpski/P05111706.shtml>.

Глас Јавности. 2005б. Тадић предложио два ентитета. 16. новембар 2005. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2005/11/16/srpski/P05111501.shtml>.

Глас Јавности. 2007. Џаба крече без Москве. 26. јун 2007. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2007/06/26/srpski/P07062501.shtml>.

Глас Јавности. 2008. Томина модерна десница. 21. септембар 2008. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/politika/glas-javnosti-21-09-2008/tomina-moderna-desnica>.

Гујаничић, С. 2009. Млађи у дипломатију. *Глас Јавности*, 13. јануар 2009. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/politika/glas-javnosti-13-01-2009/mladji-u-diplomatiju>.

Данас. 2007. Коштуница: Преговорима до компромиса. 7. август 2007. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.danas.rs/politika/kostunica-pregovorima-do-kompromisa/>.

Даничић, Ђуро 1925. *Ситнији списи Ђ. Даничића I*. Београд: Српска краљевска академија.

Дедеић, С. 2007. Јеремић као ДСС и СРС. *Глас Јавности*, 28. јун 2007. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2007/06/28/srpski/P07062704.shtml>.

Достанић, Душан. 2015. „Транзиција без конзервативне партије“. *Вредности и идентитет*, Нови Сад: Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић. 799–810.

Ђинђић, Зоран. 2001. Експозе Зорана Ђинђића, мандатара за састав Владе Србије. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://www.ds.org.rs/medija-centar/govori/10813-Ekspoze-Zorana-Djindjica-mandatara-za-sastav-Vlade-Srbije?pismo=lat>.

Ђорговић, Момчило. 2019. „Српска апокалипса по Милану Пироћанцу“. Милан Пироћанац, *Међународни положај Србије*. Београд: Службени гласник.

Живковић, Зоран. 2003. Прва седница Првог редовног заседања, Отворени парламент. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://otvoreniparlament.rs/transkript/6008?page=1>.

Јанковић, Драгослав. 1951. *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета.

Јовановић, Владимир. 2011. *Изабрани списи*. Београд: Службени гласник.

Јовановић, Јован, Б. 1909. „Тајна конвенција с Аустро-Угарском“. *Недељни преглед*, бр. 6. 81–84.

Јовановић, Слободан. 1990а. Влада Милана Обреновића, књига I. *Сабрана дела Слободана Јовановића*, књига 4. Београд: БИГЗ, Југославијапублик.

Јовановић, Слободан. 1990б. Милан Пироћанац. *Сабрана дела Слободана Јовановића* књига 2. Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ.

Јовановић, Слободан. 1990в. Српско-бугарски рат. Расправа из дипломатске историје. *Сабрана дела Слободана Јовановића*, књига 2. Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ.

Јовановић, Слободан. 1990г. Светозар Марковић. *Сабрана дела Слободана Јовановића*, књига 2. Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ.

Ковић, Милош. 2015. Либерализам. Милош Ковић (ур.) *Срби 1903–1914. Историја идеја*. Београд: Слио.

Коштуница, Војислав. 2000а. Говор Војислава Коштунице на митингу. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://dss.rs/dokumenti/dokumenti/>.

Коштуница, Војислав. 2000б. Дајем реч: Обраћање Војислава Коштунице на Конвенцији ДОС-а. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://dss.rs/dokumenti/dokumenti/>.

Коштуница, Војислав. 2004. Експозе Војислава Коштунице мандатара за састав Владе Србије. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://dss.rs/dokumenti/dokumenti/>.

Коштуница, Војислав. 2007. Обраћање председника владе србије Војислава Коштунице народној скупштини Србије. Последњи приступ 10. новембар 2021. <http://dss.rs/dokumenti/dokumenti/>.

Крестић, Василије, Љушић Радош. 1991. *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*. Београд: Књижевне новине.

Мијатовић, Бошко. 2017. „Предговор“. Бошко Мијатовић (ур.) *Српски конзервативци 1878–1914*. Београд: Catena mundi.

Мировић, Дејан 2017. Русофобија код Срба 1878–2017. Београд: Catena mundi.

Младеновић, Никола 2020. Модел картел партије, тенденције картелизације политике и Србија у упоредном контексту. *Српска политичка мисао* 69(3): 13–41.

Младеновић, Никола. 2019. „Политичке странке и просторна конвергенција: Теорија и случај Србије“. *Политичка ревија* 1: 129–52.

Недељни преглед. 1909. „Држање руске дипломатије“. бр. 25. 408–409.

Николајевић, Божидар. 1938. *Радикална странка и Светомир Николајевић*. Београд.

Новаковић, Стојан 2017а. „Живојину Перићу. Бошко Мијатовић“ (ур.) *Српски конзервативци 1878–1914*. Београд: Catena mundi. 184–192.

Новаковић, Стојан. 2017б. „Двадесети или средњи век?“ Бошко Мијатовић (ур.) *Српски конзервативци 1878–1914*. Београд: Catena mundi. 214–219.

Перић, Живојин. 1914. *О конзервативној политици*. Београд: Штампарија „Штампе“.

Перић, Живојин. 2017. „Српско-аустријска федерација?“ Мијатовић Бошко (ур.) *Српски конзервативци 1878–1914*. Београд: Catena mundi. 236–242.

Перовић, Латинка 2006. *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX-XXI)*. Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.

Перовић, Латинка. 2006. *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX-XXI)*. Београд:

Хелсиншки одбор за људска права у Србији.

Пироћанац, Милан. 1895. *Кнез Михаило и заједничка радња балканских Словена*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Пироћанац, Милан. 1896. *Наша завршна реч*. Београд: Парна радикална штампарија.

Пироћанац, Милан. 2019. *Међународни положај Србије*. Београд: Службени гласник.

Поглед на политику Србије после Берлинског уговора. 1887. Београд: Краљевска српска државна штампарија.

Попов, Чедомир (ур.) 1997. *Полемике Јована Ристића и српских конзервативаца 1877. године*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Правда. 1911. „Клеветање Напредне странке“. бр. 341.

Протић, Стојан 1909. *Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске*. Београд: Геца Кон.

Рајић, Сузана. 2004. „Предговор“. Милан Пироћанац, *Белешке*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

РТВ. 2009. Медведев у Београду: Договорен кредит од милијарду долара. 20. октобар 2009. Последњи приступ 10. новембар 2021. https://www.rtv.rs/sr_lat/politika/medvedev-u-beogradu:-dogovoren-kredit-od-milijardu-dolara-_153703.html.

РТС. 2008. Подршка влади само у државотворним стварима. 19. октобар 2008. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.rts.rs//page/stories/sr/story/9/Srbija/22950/Podr%C5%A1ka+vladi+samo+u+dr%C5%B4avotvornim+stvarima.html>.

СНС. 2011. Бела књига програмом до промена. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.sns.org.rs/dokumenti/bela-knjiga-programom-do-promena>.

СПС. 2000. Обнова развој реформе, Документ четвртог конгреса СПС усвојен 17. фебруара 2000. у Београду.

СПС. 2007. Програмска декларација седмог конгреса Социјалистичке партије Србије.

СПС. 2010. Социјалистичка партија Србије: Главни одбор – Програм Социјалистичке партије Србије.

Станојевић, Зоран. 2013. Интервју РТС-а: Ивица Дачић. *РТС*, 22. април 2013.

Суботић, Милан. 1992. *Срицање слободе*. Београд, Ниш: ИФДТ, Градина.

Урошевић, Предраг и Мила Ђурђевић. 2021. Споразум Србије са Евроазијском унијом без аплауза у Бриселу. *Радио Слободна Европа*, 9. јул 2021. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-eu-eaeu-trgovina/31350143.html>.

Чекеревац, М. 2013. Дачић: У споразуму нема ни речи о независности Косова. *Политика*, 26. април 2013. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.politika.rs/sr/clanak/256072/Dacic-U-sporazumu-nema-ni-rci-o-nezavisnosti-Kosova>.

Чоловић, Иван, Мимица, Аљоша (ур.) 1992. *Друга Србија*. Београд: Плато.

Шешељ, Војислав. 2002. Порука др Шешеља храбром ирачком народу. *Велика Србија*, децембар 2002. Последњи приступ 10. новембар 2021. <https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/lat/izdavastvo/casopis-velika-srbija/>.